

Batılılaşma ve Atatürk

Prof. Dr. Ekrem AKSOY*

Cumhuriyetin başlattığı *aydınlanmanın* köklerine ulaşmak için *batılılaşma* adı verilen sürecin derinliklerine gitmek gerekir, çünkü, ara sıra şöyle bir Çin'e ya da Hind'e uzansalar da tarihleri boyunca Türkler hep Batı'ya dönmüşlerdir yüzlerini. Önceleri ülkeleri fethetmek, doğu-batı ticaret yollarını ele geçirmek, sonraları ise Batı'da kalabilmek için çaba harcadılar. 1600'lerin sonuna kadar bunu iyi kötü başardılar da... Ancak, 1683 Viyana bozgunu onlar için bir dönüm noktası, geri dönüşün başlangıcı oldu; 1714-1716 Osmanlı-Venedik, 1716-1718 Osmanlı-Avusturya savaşları zayıflığın ve çöküşün bir arıza ya da kaza olmadığını, içinde bulunulan durum değiştirilmedikçe gerilemenin durdurulamayacağını gösterdi onlara. Osmanlı yöneticileri, dünya üzerinde üstünlüğünü perçinlemiş Avrupa karşısında yenilgilerin önüne geçmek için bilinçli ya da bilinçsiz, isteyerek ya da istemeyerek batılılaşma yoluna girdi böylece.

Türkler yüzyıllar süren yolculukları boyunca çoğu zaman karşılarında, bazen de yanlarında buldukları Batı'nın etkisinde kalmadan edemezlerdi. Bu nedenle, günümüzde çeşitli Avrupa örgütlerine üyelik, Avrupa Birliği'ne giriş biçimlerinde sürdürülen batılılaşmanın başlangıcını belirlemek güç: kimilerine göre Türklere Anadolu'nun, dolayısıyla Batı'nın kapılarını açan Malazgirt savaşı; kimilerine göre Batı'yı Doğu'ya getiren Haçlı Seferleri; kimilerine göre ise Bizans mirasının devralındığı Fatih Sultan Mehmet dönemi. Ancak, devletin bozulan yapısını düzeltmek için 17. yüzyılda gösterilen *eskiye dönüş* çabaları istenen ve beklenen olumlu sonuçları vermediğinden ve *dış dünyaya karşı tutum değişikliği, içeride bazı yenilikler (ıslahat) yapılması gerekliliği*¹ Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmalarından sonra iyice anlaşılmuş olduğundan bu son antlaşmayı izleyen ve on iki yıllık bir süreyi kapsayan Lâle Devri'ni yaygın anlamıyla batılılaşmanın ilk dönemi olarak görür tarihçiler.

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Bakınız: Prof. Dr. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973, 34-35. s.

İlk girişimini Patrona Halil ayaklanmasının kesintiye uğrattığı batılılaşma hareketi, yine bir savaş, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı ve yine şartları çok ağır bir antlaşma, Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra yeniden başlar; yöneticiler devletin kimi kurumlarının Avrupalılaştırılmasını yeniden gündeme getirirler. Tarihimizde, Prof. Dr. Niyazi Berkes'in belirttiği gibi, *her çağdaşlaşma döneminin arkasından bir dinselleşme humması bağladığından*, bu ikinci dönem de Kabakçı Mustafa ayaklanması ile 1807 de son bulur. Yunan isyanı (1821), Navarin'de Türk donanmasının yakılması (1827), Osmanlı-Rus savaşı (1828-1829), Fransızların Cezayir'i işgal etmesi (1830) gibi olaylar arasında II. Mahmut'un gerçekleştirebildiği yeniçeri ocağının kaldırılması, Tercüme Odası'nın açılması gibi ilk reformlarla başlayan ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile biten üçüncü dönem İmparatorluğun yıkılışına kadar süren dördüncü dönemden ayıran, bu ikisinin arasında, öncekilerdeki gibi bir kesintinin yer alması değil, 19. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerinde yapılan yeniliklerde görülen yoğun Fransız, biraz da İngiliz etkilerine giderek başka etkilerin, özellikle Alman etkisinin eklenmesidir daha çok. Osmanlı'nın tarih sahnesinden uzaklaştırılmasından sonra da durmayan batılılaşma, Atatürk ve Cumhuriyetle yeniden hız kazanır; ama bu kez değişmiş, *aydınlanma ve çağdaşlaşma* biçimini almıştır artık.

Batılılaşma sürecinde iki dönemi birbirinden ayıran yıllarda değişim gereklilik ve istekleri tümüyle yok olmamış, yalnızca hareketin çekiciliği, saygınlığı, gücü ve yoğunluğu azalmıştır. Zaten bir sonraki dönemi hazırlayan da aradaki bu kesinti ve bekleme yıllarıdır. Öte yandan, batılılaşmaya yön veren düşünce ve uygulamaları açısından bu dönemler kendi aralarında ve Cumhuriyet yılları ile karşılaştırıldığında ilginç noktalar ortaya çıkar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda her batılılaşma dönemi büyük bir savaş, ağır bir yenilgi ve şartları çok kötü bir barış antlaşması sonrasında başlar: Lâle Devri, Türklere Avrupa'daki topraklarının önemli bir bölümünü Avusturya'ya bırakıran Pasarofça antlaşmasını; ikinci dönem, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı ile Küçük Kaynarca antlaşmasını; üçüncü dönem, Yunan isyanı ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı ile Edirne antlaşmasını; dördüncü dönem ise yine bir Osmanlı-Rus savaşı 93 Harbi ile Berlin antlaşmasını izleyen yıllardır. Yalnızca bir kez, o da başlangıçta, Osmanlı-Venedik ve Avusturya savaşları dışında hep Osmanlı-Rus savaşları ile gündeme gelip yine çoğu kez Osmanlı-Rus savaşları ile sürdürülmek zorunda kaldığı göz önüne alınırsa, Türklerin ekonomik ve özellikle askerî yardım aradıkları Avrupa ülkelerinin etkisi altında Avrupadakileri örnek alarak çeşitli kurumlarında gerçekleştirdikleri -çoğu zaman yüzeysel-yenilikler olarak tanımlayabileceğimiz batılılaşmanın ana nedeni tarih boyunca kuzeyde hep Akdeniz'e inmeyi isteyen güçlü bir komşu devletin bulunmasıdır demek yanlış olmaz.

İlk iki döneme iç tepki sert olur ve ikisi de kanlı bir ayaklanma ile noktalanır. Devletin göreceli olarak gücünü hâlâ koruduğu Lâle Devri III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ve sadrazam Damat İbrahim paşanın öldürülmesi, ikinci dönem ise III. Selim'in katledilmesi

ile kapanır. 19. yüzyılda İmparatorluk iyice güçsüzleştiğinden, batılılaşmayı durdurmak için değil, aksine onu daha da hızlandırmak amacıyla yenilik yanlısı görünen II. Abdülhamid'i başa getirmek için Sultan Abdülaziz ile Sultan V. Murat tahttan indirilir. Dördüncü dönem sona erdiren ise bir ayaklanma ya padişah değiştirme değil, İmparatorluğun yıkılması ve Vahdettin'in İstanbul'dan ayrılmasıdır.

Her bir dönemin uzunluğu devletin gücü ile ters orantılıdır. Lâle Devri yalnızca on iki yılı kapsadığı halde, ikinci dönem otuz yıldan biraz fazla, üçüncü dönem elli yıl kadar sürer. Son dönem bir öncekinden biraz daha kısadır ama İmparatorluğun yok olmasından kaynaklanır bu. Ayrıca, aralarında bir kesinti olmadığına, iktidara Batı karşıtları gelmediğine göre, daha doğrusu *garphılaşıma artık devletin resmî meşgalesi olmaktan çıkıp tamamiyle cemiyete intikal ettiğine*² göre, ikisi birlikte düşünülebilir ve bu son -iki- dönemin neredeyse yüz yıllık bir zaman dilimine yayıldığı da söylenebilir.

İmparatorluk gerileyip çöküşe yaklaştıkça, batılılaşmada büyük devletlerin istek, etki ve yardımları ağırlık kazanır. Saray'ın, yönetimin Saray için giriştiği 1718-1730 hareketinde yabancıların istek ve yardımı yokken ve aşağı yukarı 18. yüzyılın son çeyreğine kadar dışarıdan yalnızca dönmelerin, müslümanlığı kabul eden yabancıların hizmetleri kabul edilirken, ikinci dönemde, Mühendishane-i Bahrî Humayun (1773), Mühendishane-i Berrî Humayun (1784) gibi orduya eleman yetiştirecek okulların açılmasında, çağın gereklerine cevap verebilecek topçu birliklerinin oluşturulması çabalarında, Nizam-ı Cedid'in kurulmasında, Avrupa devletlerinin özellikle de Fransa'nın yardımları çok büyüktür. Bu katkılar giderek artar, sona yaklaşıldıkça neredeyse bir müdahaleye dönüşür; devlete hizmetlerini sunan yabancıların müslümanlığı kabul etmiş olmaları kuralı bırakılır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde girilen yeniliklerin çoğunu yöneticilere büyük devletlerin benimsettikleri ya da hazırlattıkları apaçiktır.

Başlangıcında dar bir alanı ve çok az sayıda kimseyi ilgilendirirken, batılılaşma, gide rek, her alanda kendini göstermiş, herkesi az ya da çok şu ya da bu biçimde etkilemiştir. Genellemelerin yanlışları da içerdiğini unutmadan, Lâle Devri'nin Saray ve çevresini, I. Abdülhamid ve III. Selim'in orduyu, II. Mahmut, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin devleti batılılaştırmaya, Cumhuriyetin ise Türk toplumunu çağdaşlaştırmaya çalıştığı ileri sürülebilir; İmparatorluğun batılılaşma ve Cumhuriyetin çağdaşlaşma çabalarının köken, uygulama ve yürütülmesindeki anlayış farklılıkları da işte bu noktada başlar.

Atatürk'ün gerçekleştirdiği *batılılaşma*, Birinci Dünya Savaşı ile Sèvres antlaşmasından sonra değil, Kurtuluş Savaşı sonrasında yeni Türkiye Cumhuriyetini ve sınırlarını büyük devletlere kabul ettiren Lozan antlaşması ile başladığı için, bir yenilgi sonucu girilen öncekilerin, özellikle de Tanzimat ve Meşrutiyetteki yenileştirmelerin bir devamı olamazdı, dolayısıyla onlardan temelde farklı olacaktı. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında ülke-

² Prof. Dr. Mümtaz Turhan, Kültür Değişimleri, ikinci baskı, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1972, 269. s.

de üç büyük akım vardır: Süleyman Nazif'in temsil ettiği islâmcılık, Ziya Gökalp ile özdeşleştirilen türkçülük ve bayrağını Abdullah Cevdet'in taşıdığı batıcılık. Atatürk ve arkadaşları bunlardan hiç birini olduğu gibi benimseyip uygulamaya koymazlar. *Büyük Harpde geçirdiği ilk ve Kurtuluş Harbinde geçirdiği son kanlı imtihanda, islamcılık fikri şehid olduğu*³ için dinin ticareti yapılarak siyasete alet edilmesini engelleme yolunu seçtiler ve Peyami Safa'nın belirttiği gibi, yeni Türk bünyesini Batı'dan gelen milliyet-medeniyet prensipleri, bir başka deyişle türkçülük ve batıcılık temeli üzerine oturtular: millî hakimiyetin tesisi, saltanat ve hilafetin kaldırılması, millî ekonomi (büyük üretim ve endüstrinin millileştirilmesi, yerli malların rağbetlendirilmesi, millî bankacılık), tarihin Orta Asya'ya kadar genişletilmesi, Güneş-Dil teorisine kadar giden kendini bulma hareketi ve öz türkçe soy adlarını kanunu, Kur'anın tercüme ettirilmesi ve ezanın türkçeleştirilmesi, *ne mutlu Türküm diyene!* biçiminde ifade edilen milliyetçilik ilkesinin etkisiyle gerçekleştirilen yenilikler arasında yer alırlar.⁴

Prof. Dr. Niyazi Berkes'in dediği gibi, Osmanlı Batı'yı Araplardan öğrendiği üzere *kâfir* ve Bizans'tan kendisine kalan miras sonucu *frenk* görünürken, Atatürk ve Cumhuriyeti onu bir düşman değil, tarihe katılıp yön vermek isteyenlerin sırt çeviremeyecekleri bir uygarlık olarak düşünmüştür. Yine *Türk İnkılâbına Bakışlar*'da belirtildiği gibi, lâikliğe ilişkin tüm devrimler (din ile dünyanın ayrılması; meşihatın ilgası; medreselerin, şer'î mahkemelerin, tekkelerle zaviyelerin kapanması; medenî kanunun kabulü, kaçgöçün, çok eşliliğin kaldırılması); lâtin harfleri; şapka; garp takvimi ve pazar tatilinin kabulü; Batı muaşeret ve kıyafetlerinin resmîleştirilmesi gibi hareketler kaynağını *medeniyetçilik*'ten, *garp medeniyetçiliğinden* almaktadır.⁵ Ama Atatürk'ün Batı uygarlığına bakışı öteki Türk batıcılarından çok farklıdır. Örneğin, Ziya Gökalp'inkilerden çok Abdullah Cevdetin görüşlerini paylaşır, uygulamaya koyar.⁶ Ancak bu görüş ortaklığı temelde değil ayrıntılarda, madde başlıklarındadır; *bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle, dikeniyile isticnas etmeye mecburuz*⁷ diyen Abdullah Cevdet'e temelde katılamazdı da; çünkü bu uygarlığın biri, sömürücü, sömürgeci ve yayılmacı, kısaca insan onuru ile bağdaşmayan, öteki insanın, insanlığın gelişmesini, ilerlemesini sağlayan iki yönünün olduğunu görerek birincinin karşısına dikilmiş, ikinci yönü kucaklamış, Batılıların istekleri doğrultusunda değil, *Batı'ya rağmen batıcı olmuş, Batı'ya rağmen batılı olmayı seçmiştir.*

³ Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, ikinci baskı, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, tarih yok, 91. s.

⁴⁻⁵ Bakınız: agy, 93-94. s.

⁶ Bakınız: Frank W. Creel, "Abdullah Cevdet: a father of Kemalism", in: *The Journal of Turkish Studies/Türk- lük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. IV. Harvard University Printing Office, 1980.

⁷ Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Beyin Geçen Nüşhadaki 'Şime-i Husumet Makalesine Cevap", *İctihad* no: 89, Kânun-u sâni 1329.

Batı uygarlığı 17. yüzyıldan beri dünyaya egemendir, üstünlüğü elinde tutmaktadır; çıkarlarına zarar verenleri gözünü kırpmadan yok etmeye çalışmaktadır teknolojiyle. Ama, Atatürk'e göre Batı, önünde diz çökülecek, karşısında aşağılık duyulacak bir güç değildir yine de; çünkü kendine güvenir, ulusa güvenir; çünkü Batı'ya karşı aklını ve Batı'nın silâhlarını kullanarak savaşır. Bu nedenle, ne Reşit Paşa gibi İngiliz, ne Âli paşa gibi Fransız, ne de Mahmut Nedim paşa gibi Rus yanlısıdır: iktidarı padişapta ya da *papuççu mustası gibi yandan payanda* olan sefaretlerde değil, doğrudan ulusun kendisinde arar; bulur da. Batıcılığı, batılılaşmayı, karşıtları ve kendinden öncekiler gibi, ne büyük devletlerden birinin koruyuculuğuna girmek olarak algılar, ne de Batı'nın kendi içindeki güçlerden herhangi birine bağlanır; çünkü, çağın uygarlığını, tek başına, kimi çağdaşlarının tanımıyla *tek dişi kalmış bir canavar* olan Fransız-İngiliz bloku da, kültür'e uygarlık anlamını yükleyen Almanlar da temsil edememektedir. Öyleyse, Fransa, İngiltere, Almanya ya da bir başka ülke örnek alınmazdı. Daha doğrusu örnek alma diye bir sorun artık yoktu. Sorun, varılacak hedefti; o hedef ise, *aklı kılavuz, bilimi mürşit* yapmak, bir başka deyişle *aydınlanmayı* gerçekleştirmektir. Bu niteliği ile önceki girişimlerden tümüyle farklı olan Atatürkçü *çağdaşlaşma*, yabancı bir model aramaz; dışardan model ithal etmez; ekonomide, siyasette, kültürde, kısaca her alanda kendi özgün modelini yine kendisi yaratır. Kendinden öncekilerin, hattâ sonrakilerin aksine, dış güçlerin ülke içinde ekonomik ve kültürel etkinliklerine sınırlar getirir; yalnızca *mazlum uluslara* değil, uygar diye nitelenen ülkelerin çoğundan önce kadınların seçme seçilmelerinin sağlanmasında olduğu gibi, o zamana kadar hep örnek alınan ülkelere de model oluşturur.

1950'lerden başlayarak ülkemizde kimi düşünürlerin, politikacıların ve yöneticilerin Amerikan modeline yöneldiği, kimilerinin şimdilerde Japon modeline sıcak baktığı bir yana, uzak-doğu ülkelerinde model avına çıktığı, bir devlet adamımızın *Türkiye küçük Amerika olacaktır* diyebildiği düşünülürse, Atatürk'ün, batılılaşma/çağdaşlaşma da dahil her alanda, yalnız kendinden öncekilerin değil, çağdaşlarının ve kendinden sonra gelenlerin de ne kadar ilerisinde olduğu kolayca anlaşılır.